

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 9. 2025. Issue 1-2.

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње
COBISS.CG-ID 32743952

ISSN 2536-5592

Publisher: Center for Geopolitical Studies

Center for Geopolitical Studies

Časopis *Montenegrin Journal for Social Sciences* upisan je u evidenciju
medija, Ministarstva kulture Crne Gore pod rednim brojem 782.

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 9. 2025. Issue 1-2. Podgorica, September 2025.

Publishing this issue of MJSS was supported by the
Ministry of Science of Montenegro

Editor in Chief: Adnan Prekic

Managing Editor Assistant: Vukadin Nisavic

Editors: Zivko Andrijasevic, Dragutin Papovic, Ivan Tepavcevic, Milan Scekic.

International editorial board: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA; Srdja Pavlovic, University of Alberta, CANAD

Montenegrin Journal for Social Sciences is indexed in: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index; Slavic Humanities Index.

Proofreading and lecture in English: Danijela Milićević

Proofreading and lecture in Montenegrin: Miodarka Tepavčević

Address: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Montenegro;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ucg.ac.me

Prepress and print: Pro file – Podgorica

Circulation: 100 copies

Volume 9. 2025. Issue 1-2. Podgorica, September 2025.

CONTENTS:

BREAKING AWAY FROM TIME AND HISTORY-SERBIA AND EUROPEAN INTEGRATION, 1987–1991 Dragan POPOVIC	p.7.
GENDER AND AGE DIFFERENCES IN SELF-ESTEEM AMONG ADOLESCENTS Đenita TUCE	p.37.
PUBLISHING ACTIVITY IN MONTENEGRO DURING THE RECONSTRUCTION PERIOD AND THE FIRST FIVE-YEAR DEVELOPMENT PLAN (1945-1952) Nenad PEROSEVIC, Natalija MILIKIC	p.63.
DIGITAL DEHUMANIZATION OF SOCIETY: THE NEW NORMAL IN A PERVERTED META-SOCIETY OF THE SPECTACLE Muedib SAHINOVIC	str.87.
WE DID NOT TORTURE: MORINJ CAMP AND THE POSSIBILITY OF RECONCILIATION IN MONTENEGRO Srdja PAVLOVIC	p.117.
MONTENEGRIN–SOVIET COOPERATION DURING THE 1970s AND EARLY 1980s Dragutin PAPOVIC	p.143.
REVIEW:	
TESTIMONIES OF DESCENDANTS OF CHETNIK LEADERS ON THE COMMUNIST REGIME-historical essay Milan SCEKIC	p.185.
HISTORY OF VIOLENCE - Book Review: Fahd Kasumović (ed.), Violence Against Women: Discourses, Perspectives, Lessons from BiH History Amir DURANOVIC	p.197.
REFLECTIONS ON THE HISTORY OF DUKLJA AND THE DUKLJANS- Book Review: Dragutin Papović, Discussions on the History of Duklja and the Dukljans Milan SCEKIC	p.205.
A MODERN INTERPRETATION OF THE MEANING OF LAW- Book Review: Miroslav Milović, Law as Potency – Essays on the Philosophy of Law Dragan JAKOVLJEVIC	p.211.
REFLECTIONS ON A TIMELESS NOVEL - Book Review: Živko Andrijašević, The Assassination of Franz Ferdinand Milan SCEKIC	p.215.
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	p.221.

Glavni i odgovorni urednik: Adnan Prekić

Sekretar redakcije: Vukadin Nišavić

Urednici: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević, Milan Šekić

Međunarodni uređivački odbor: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA; Srđa Pavlović, University of Alberta, KANADA.

Montenegrin Journal for Social Sciences indeksira se u sljedećim naučnim bazama: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index; Slavic Humanities Index.

Lektura i korektura na engleskom: Danijela Milićević

Lektura i korektura na crnogorskom: Miodarka Tepavčević

Adresa: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Crna Gora;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ucg.ac.me

Priprema i štampa: Pro file – Podgorica

Tiraž: 100 primjeraka

Volume 9. 2025. Issue 1-2. Podgorica, September 2025.

SADRŽAJ:

RAZLAZ SA VREMENOM I ISTORIJOM- SRBIJA I EVROPSKE INTEGRACIJE
1987–1991

Dragan POPOVIĆ..... str.7.

RAZLIKE U SAMOPOŠTPVANJU ADOLESCENATA PREMA POLU I UZRASTU

Đenita TUCE..... str.37.

IZDAVAČKA DJELATNOST U CRNOJ GORI TOKOM PERIODA REKONSTRUKCIJE
I PRVOG PETOGODIŠNJEG PLANA RAZVOJA (1945–1952)

Nenad PEROŠEVIĆ, Natalija MILIKIĆ..... str.63.

DIGITALNA DEHUMANIZACIJA DRUŠTVA: NOVO NORMALNO U
PERVERTIRANOM METADRUŠTVU SPEKTAKLA

Muedib ŠAHINOVIĆ..... str.87.

NISMO MUČILI: LOGOR MORINJ I MOGUĆNOST POMIRENJA U CRNOJ GORI

Srdja PAVLOVIĆ..... str.117.

CRNOGORSKO-SOVJETSKA SARADNJA TOKOM 70-IH I POČETKOM 80-IH

Dragutin PAPOVIĆ.....str.143.

PRIKAZI:

SVJEDOČENJA POTOMAKA I PORODICA ISTAKNUTIH PRIPADNIKA ČETNIČKOG
POKRETA O KOMUNISTIČKOJ VLASTI-Istorijski esej

Milan ŠĆEKIĆ..... str.185.

HISTORIJA NASILJA-Prikaz knjige: Fahd Kasumović (ur.), Nasilje nad ženama:
diskursi, perspektive, lekcije iz bh. povijesti

Amir DURANOVIĆ..... str.197.

PROMIŠLJANJA O ISTORIJI DUKLJE I DUKLJANA-Prikaz knjige: Dragutin
Papović, Rasprave o istoriji Duklje i Dukljana

Milan ŠĆEKIĆ..... str.205.

MODERNO TUMAČENJE SMISLA PRAVA-Prikaz knjige: Miroslav Milović,
Pravo kao potencija – Eseji o filozofiji prava.

Dragan JAKOVLJEVIĆ..... str.211.

VANVREMENSKI ROMAN-Prikaz knjige: Živko Andrijašević, Ubistvo Franca
Ferdinanda.

Milan ŠĆEKIĆ..... str.215.

UPUTSTVA ZA AUTORE..... str.221.

Review Paper

DIGITALNA DEHUMANIZACIJA DRUŠTVA: NOVO NORMALNO U PERVERTIRANOM METADRUŠTVU SPEKTAKLA

Muedib ŠAHINOVIĆ ¹

University of Sarajevo – Faculty of Political Sciences, Bosnia and Herzegovina

e-mail: muedib.sahinovic@fpn.unsa.ba

ABSTRACT

The paper presents the results of a broader sociological research examining several key aspects of the digital dehumanization of society, with particular emphasis on the influence of mass media, social networks, and digital platforms in shaping public discourse and transforming the value system. Models of transformation that rely on the new concept of freedom without responsibility, which subliminally dehumanizes both the individual and society, are especially explored. This concept positions the modern world is placed outside the real and effective control of humans, as digital technology at the individual level has begun to alter the mind, ethics, and mutual relations, thereby transforming society as a whole. The results indicate society's perverted tendency to define the 21st century by a dehumanizing division of humanity into digital and analog collectivities, alongside the distortion of identity as a paradigm of a new normal spectacle over which individuals have less and less control.

¹ **Muedib ŠAHINOVIĆ** – rođen 1975. godine u Visokom, Bosna i Hercegovina. Diplomirao je i magistrirao na Odsjeku za sociologiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Njegov primarni naučno-istraživački interes je usmjeren ka sociološkim fenomenima savremenog društva, ontologiji identiteta, teorijama o religiji, etniji i naciji kao i pitanjima kulturalnih studija. Autor je više naučnih i stručnih radova iz oblasti sociologije i politologije objavljenih u indeksiranim naučnim publikacijama i zbornicima radova. Kao panelist je učestvovao na različitim međunarodnim i domaćim naučnim konferencijama, kongresima, okruglim stolovima i tematskim stručnim radionicama. Doktorant je na Interdisciplinarnom doktorskom studiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.

KEY WORDS:

Society; Dehumanization; Freedom; Digital world; Spectacle;

SAŽETAK

U radu se prezentiraju rezultati šireg sociološkog istraživanja o nekoliko ključnih aspekata digitalne dehumanizacije društva sa posebnim naglaskom na uticaj masmedija, društvenih mreža i digitalnih platformi koje imaju mogućnost da kreiraju javni diskurs i transformiraju vrijednosni sistem. Posebno se istražuju modeli transformiranja koji se oslanjaju na novi koncept slobode bez odgovornosti koji subliminalno dehumanizira pojedinca i društvo. Tim konceptom se savremeni svijet stavlja izvan stvarne i efektivne kontrole čovjeka kojem je digitalna tehnologija na individualnom nivou počela mijenjati um, etiku i međusobne odnose pa time i kompletno društvo. Rezultati ukazuju na pervertiranu spremnost društva da XXI vijek obilježi dehumanizirajućom podjelom čovječanstva na digitalne i analogne kolektivitete i iskrivljenje identitete kao paradigmu novog normalnog spektakla nad kojim čovjek ima sve manju kontrolu.

KLJUČNE RIJEČI:

Društvo; dehumanizacija; sloboda; digitalni svijet; spektakl.

Uvod

Potpuno je izvjesno da ljudska civilizacija danas, koju posmatramo kroz opšti napredak čovječanstva fundiran na naučno-tehnološkom razvoju, ulazi u izazovnu fazu supstantivne bifurkacije koja za konsekvencu ima trend sve jasnijeg kreiranja jedne, do sredine XX vijeka potpuno nepoznate i apstraktne dihotomije na kategorije *digitalnog* i *analognog* (ili u nekim slučajevima i interpretacijama *virtuelnog* i *stvarnog*).¹ Skoro potpuno izvan ljudske pozornosti, subliminalno se generirao duboki rascjep između dvije dimenzije egzistiranja čovjeka, njegovog samoodređenja i vlastitog situiranja unutar savremenog fluidnog društvenog konteksta koji je, također, kauzalno poprimio oblike *digitalno-analogne* dihotomije. Taj rascjep u kojem se našao čovjek današnjice je još uvijek nedovoljno istražen, figurira kao svojevrsna neistražena niša (post)modernosti i može se posmatrati kao jedan od primarnih izazova sa kojima se suočava savremena sociologija. Takvi izazovi, u pravilu, podrazumijevaju početnu neizvjesnost, metodološku nepreciznost a često i istraživačku anahronost te su (u skladu s time) moguća kriva razumijevanja i zaključci koji će, tek kroz kompleksne procedure provjeravanja istraživačkih rezultata u vremenima koja dolaze, generirati stabilne naučne platforme za utemeljene i precizne deskripcije samog fenomena ali i (u današnje vrijeme) nužne preskripcije o funkcionalnim modelima očuvanja humanog društva. U čemu je suština problema? Čovjek i društvo u kojem on egzistira ne može izvršiti potpunu tranziciju iz analognog u digitalno i tako završiti jednu fazu svog civilizacijskog razvoja. Koliko god *digitalno* preuzimalo dominaciju u svakodnevnom životu čovjeka i koliko god *virtuelni svijet* postajao nezaobilazna nadgradnja relanog, stvarnog života, čovjek kao biće materije i racija nužno ostaje vezan za neke esencijalne zakonitosti i norme koje postoje, opstoje i funkcioniraju neovisno od bilo kakvog tehnološkog i digitalnog napretka. Kao primjer, navodimo interpersonalnu komunikaciju koja u svojoj supstantivnosti još uvijek ostaje primordijalno obilježje čovjekove socijalizacije, s obzirom na to da je tehnološki napredak i digitalizacija ne mogu izmijeniti u njenom ontološkom smislu. Treba imati na umu kako su ovakve tvrdnje izložene sve većim izazovima i mogle bi biti poljuljane recentnim istraživanjima i

primjerima komuniciranja u relaciji čovjek – mašina (umjetna inteligencija). Dakle, savremene tehnologije i digitalizacija mogu uticati na korisničko iskustvo komuniciranja, olakšati samu komunikaciju, učiniti je dostupnom u svakom trenutku, na različitim udaljenostima i u različitim formatima što su svakako pozitivni doprinosi razvoju civilizacije ali, pokušaji ili intencije da se ljudska (interpersonalna) komunikacija kao fenomen transformira promjenom njene ontološke determinacije koja bi u toj pervertiranosti omogućila ljudsku komunikaciju sa fluidnom, virtuelnom i digitalnom *onostranošću*, otvara jedno sasvim drugačije, nedovoljno istraženo polje ljudske egzistencije i potencijalno rekonfigurira strukturu humanog društva. Opasnost ovakvog scenarija se ogleda u tome da čovjek unutar takvog ambijenta gubi kontrolu nad sobom, nad svojim životom, identitetom, potrebama, željama, mogućnostima i kompetencijama a posljedično, mijenja socijalni ambijent unutar kojeg živi kroz ireverzibilno transformiranje vrijednosnih paradigmi na kojima savremeno društvo i civilizacija počiva. Na takvom supstratu virtuelnosti, čovjek veoma brzo i lako stvara lažnu, iskrivljenu sliku sebe, svoje ličnosti, pozicije, vlastitog integriteta i značaja, udovoljavajući žudnji za onim što, u stvarnom svijetu – svijetu realiteta, normi, nužnosti i racionalnosti, nikada neće biti – *svetost* oslobođena nužnosti i ograničenja stvarnog života. Upravo to sučeljavanje i anomično komuniciranje realnog i iluzornog, stvarnog i virtuelnog, analognog i digitalnog proizvodi veoma ozbiljan socijalni konflikt koji, u namjeri da pokori ili barem marginalizira realitete, prijeti razaranjem postojeće paradigme i dehumanizacijom društva. Dovodeći u vezu realitet, stvarnost i ratio sa jedne te iluzornost i virtuelnost kao neuhvatljivu *svetost* kojoj čovjek anomije žudi sa druge strane, od koristi će nam biti zapažanje L. Feuerbacha koji je u predgovoru za drugo izdanje svoje knjige Suština hrišćanstva (*The Essence of Christianity*) još krajem XIX vijeka primijetio kako se sve više daje prednost znaku nad onim što je označeno, kopiji nad originalom, predstavi nad stvarnošću, pojavnosti nad suštinom zaključujući kako se sve više istinito smatra profanim te da je samo iluzija sveta. Feuerbach upozorava da se sveto uvećava u mjeri u kojoj istinito nestaje a iluzija pojačava, tako da najvišem stepenu iluzije odgovara najviši stepen svetosti.² Danas, u XXI vijeku, Feuerbachovim riječima bi se

digitalizacija i virtuelizacija mogle opisati kao funkcionalni, vrlo korisni alati za održavanje predstava-iluzija i generiranje *svetosti* kojoj mjesto treba da ustupi racio, stvarnost, norme i zakonitost.

Metodološke aporije istraživanja

S obzirom na to da se u radu bavimo kompleksnim promjenama koje u savremenom društvu generira digitalna evolucija i opserviramo suštinske fenomene globalne medijatzacije svijeta, bilo je potrebno istraživačkom problemu pristupiti dosta široko i na što sveobuhvatniji način. Zalazeći u različite savremene domene identiteta, istine, slobode, vrijednosti, kulture, spektakla, dehumanizacije i metadruštva ovim istraživanjem smo (*nolens volens*) zahvatili veoma ekstenzivan spektar teorijskih pojmova i odnosa što za posljedicu (očekivano) može izazvati povremeni gubitak istraživačke koherentnosti. Ovdje je potrebno naglasiti kako nužna interdisciplinarnost i već pomenuta širina istraživačkog problema sa sobom neminovno donosi, u metodološkom smislu, svojevrzne nedostatke i ograničenja. No, problemi i fenomeni savremenog svijeta zahtijevaju i neka specifična metodološka rješenja kao i nova istraživačka pozicioniranja kako bi se što uspješnije odgovorilo na sve veće i kompleksnije izazove koji se ubrzano postavljaju pred savremena sociološka istraživanja. Bez dileme, savremena sociologija mora razvijati nove metodološke alate za kompleksne i zastarjelim metodama tek površno istražene probleme postmodernog i postdigitalnog društva.

Dehumanizacija – savremena transformacija čovjeka

Istražujući hipotezu prema kojoj kontinuirani tehnološki i digitalni napredak čovječanstva nije pratio adekvatan emancipatorski, etički i duhovni razvoj, može se uočiti kako je savremeni čovjek slobodu svoga uma, vlastiti integritet, sopstvo i socijalni potencijal svojevrijedno ili nesvjesno transponirao u domene ropstva savremenim tehnologijama. Prije dalje analize je potrebno apostrofirati kako se tehnologija, sama po sebi, u kategorijalnom smislu ne može atribuirati ni pozitivnom ni negativnom, odnosno dobrom ili lošom, humanom ili zlom jer je ona, kao produkt ljudskog znanja i rada upotrebljiva u onom smislu i na

način kako je čovjek ili društvo koristi. Bezbroj je primjera koji ukazuju kako se tehnološka otkrića istovremeno mogu koristiti za dobrobit čovječanstva kao i za najokrutnije zločine protiv čovječnosti. Bez ikakve sumnje, tehnološki razvoj ima potencijal da konkretno i vrlo transparentno mijenja strukturu i dinamiku savremenog društva. Ono što je posebno važno u analizi problema tehnološke recepcije jeste njen uticaj na čovjekov stvarni i svakodnevni život – modele ponašanja, vjerovanja, reakcije na izazove, aksiologiju, moralno-etički sistem odnosno kulturu, kao sveukupnost ljudskog egzistiranja. Prema Koziću³ među tri glavna faktora kulturnih promjena je i evolucija tehnologije pojašnjavajući kako svaka tehnološka evolucija sa sobom donosi i promjenu u oblasti kulture bez obzira na to radilo se o promjenama u tehnologiji proizvodnje ili promjenama u sredstvima komunikacija. Ta svojevrsna disperzija tehnoloških novuma na skoro sve kulturološke ekstenzije savremenog društva direktno utiče na čovjeka kao individuu ali i na njegov društveni kontekst. Kultura, simptomatično, postaje sve više subordinarna tehnologiji u nastojanju da kontinuirano pronalazi nove modele transformiranja kako bi apsorbirala sve veće i obimnije zahtjeve koje ispostavlja tehnološki razvoj što može imati veoma ozbiljne reperkusije kako na pojedinca tako i društvene grupe kojima se kulturološki obrasci ubrzano mijenjaju dovodeći do neke vrste kulturnog šoka (culture shock) kojim se u sociološkom i antropološkom diskursu opisuje stanje ili osjećaj tjeskobe, nelagode, nesigurnosti i zbunjenosti koji pogađa ljude izložene stalnim promjenama unutar kulturnog ili socijalnog okruženja. Taj proces, stalnog i bezuslovnog prilagođavanja kulture tehnološkom razvoju, vremenom dobija sasvim drugačija obilježja od onoga što je u početku trebao da bude i već sada, vrlo ozbiljno, erodira ljudsku prirodu i reducira elementarnu slobodu čovjeka. *Danas čovjek živi po diktatu nečega što je njegov proizvod, a nad čime nema kontrolu i zbog toga se mora ponekad bezuvjetno prilagođavati, pa i potčinjavati ako želi opstati. U ovome se ogleda i proturječnost ljudske prirode.*⁴ Specifikum tako indiciranih kulturnih promjena je u tome što one prouzrokuju različite lančane reakcije. One prožimaju skoro sve pore društva i u skladu s time imaju presudan uticaj na stalne redefinicije ključnih elemenata društvene strukture. Kozić u tom smislu pojašnjava da kada se promjena prihvati u kulturi i

postane definisana kao društvena nužnost, pojavljuju se nove potrebe, podstičući želju za daljnjim promjenama koje će dopuniti one prvobitne a da se pri tome, procesi promjene često i ne vide. Perpetuiranje promjena, kao i njihovo stalno argumentiranje novim sve većim potrebama društva i savremenog čovjeka diktiranih tehnološkim razvojem, u svojoj sinergiji artikuliraju fundamentalne premise iz kojih se može razumijeti kompleksnost procesa društvenih promjena unutar koherentnog odnosa društvo – kultura. Društvena promjena je naziv za osnovnu promjenu obrasca kulture, strukture društva i društvenog ponašanja u nekom periodu. To je takav proces u kome jedno društvo postaje drugačije, iako u mnogim oblastima ostaje isto. Društvo se neprestano mijenja, ali se ta promjena odvija tako da je često ne primjećujemo.⁵

Upravo zbog toga, svijet u kojem danas živimo je sve više izvan stvarne i efektivne kontrole čovjeka kojem je u impetusu IT revolucija, digitalno-tehnoloških otkrića i kauzalnih promjena u aksiološkim strukturama, digitalna tehnologija na individualnom nivou počela mijenjati um, svijest i savjest, norme, etiku, vrijenosti, percepcije, socijalni senzibilitet, međusobne odnose pa time i kompletno društvo u njenoj sveukupnosti kulturnih promjena. *Kulturna promjena je koncept koji označava neke unutrašnje i vanjske faktore koji dovode do promjene kulturnog obrasca društava. Društvena promjena je promjena obrazaca kulture, strukture i društvenog ponašanja u određenom vremenskom periodu. Društvena promjena nas suočava s novim izazovima i tjera nas na promjenu ponašanja.*⁶ Čovjek danas po svojim percepcijama, komunikacijama, kognicijama, ciljevima i vrijednostima uopšte ne liči na čovjeka od prije samo pedeset godina. Ozbiljno bi pitanje bilo ko od njih dvojice (npr. čovjek iz 1974. ili ovaj iz 2024) ima u sebi više ljudskog, čovječnog, autentično humanog. Čovjek zbilja više nije isti, te u toj nesumnjivoj, empirijski detektovanoj transformaciji, u pitanje dolaze i njegove najvažnije uloge: uloge čuvara planete zemlje i kreatora društvenog poretka na njoj, odnosno u pitanje prije svega dolazi njegov moralno-etički habitus i iz njega izvedeni vrijednosni sistem. Upravo su ovo referentne tačke na osnovu kojih se može detektovati intenzitet i stepen dehumanizacije društva jer digitalni svijet i virtualnost ne posjeduju izgrađen i razvijen sistem vrijednosti. Ukoliko ne postoji sistem vrijednosti iza kojeg stoje moralno-etičke

norme onda se u pitanje dovodi i pojam slobode kao ishodišta svake ljudske humanosti. Prema Bodrijaru: *Svijet je postao simulacija, naša kultura vizuelna, a čovjek simulakrum. Tu za smisao više nema nade! On se 'ubrzano istrebljuje'. Život u cjelini je sve više vrijednosno neutralan.*⁷ Slamanje društva u kakvom smo se razvijali, rušenje vrijednosti u koje smo neizrecivo vjerovali, negiranje normi koje su osiguravale društveni poredak uvode nas u prostor besmisla, nepripadanja i otuđenja što je uvod u sveobuhvatnu dehumanizaciju. Ukoliko je *moral produkt kulture i grupe kojoj pripadamo*⁸, urušavanje morala za sobom povlači mnogo dublje konsekvence koje se ogledaju u frustrirajućem *osjećaju nepripadanja*⁹ te inauguraciji nekih (pseudo-autentičnih) novih kultura, a marginalizaciji postojeće. Skoro neprimjetno, tokom procesa dehumanizacije, čovjek svoj život počinje doživljavati kao svojevrsni teret, bitku koja se svakodnevno vodi u pokušaju doseganja zadanog *novog nivoa* koji već sutra osigurava bolju startnu poziciju sa koje se mora boriti dalje. *Ovdje je osnovni moto života uvijek naprijed, uvijek imati što više ili čak 'uspjeti ili umrijeti'. Zato, skoro da je izgubljena sposobnost uživanja u svakodnevnom životu, u njegovim jednostavnim i izvornim vidovima. Uveliko se 'raspukla' cjelina života.*¹⁰ Iz različitih uglova, kroz analizu sadržaja, možemo osigurati različite perspektive koje opisuju fenomenologiju transformiranja savremenog čovjeka. No, svaki od tih pristupa, bez razlike ukazuje na činjenicu da transformativni procesi u posljednjih pedeset godina pored niza različitih fenomena sa sobom nosi i jedan veoma opasan, reklo bi se nepopravljiv, ireverzibilan antropološki ali i sociološki fenomen *digitalne dehumanizacije* kojom se čovjek kao individua ali i aktivni član društva nastoji: osloboditi ljudskosti, osjećajnosti i morala oduzimajući mu sadržajnost, kvalitet i kulturu života, otupiti mu kritički um i spoznajne mogućnosti a onda i sposobnost za toleranciju, empatiju, istinu i pravdu. *Na sceni je neka vrsta 'banalizacije vrijednosti' koja je u eri postmoderne dobila svoj puni smisao.*¹¹ Ovaj svojevrsni napad na moral, udar na vrijednosni sistem ima nesagledive posljedice na čovjekovu vlastitu percepciju sebe a posredno i percepciju drugog. Personalnost postaje ispražnjena virtuelna forma bez želje za aktivizmom, akcijom, reakcijom, borbom, zdravom konkurencijom ili motivacijom. Lipovecki opisuje takvo stanje personalnosti

utvrđujući: *kriterijum razvitka vlastite ličnosti na uštrb kriterija Drugog tako da prostor međuljudskog suparništva postepeno ustupa mjesto neutralnom javnom odnosu u kome Drugi, izgubivši svu punoću, nije više neprijateljski nastrojen niti je suparnički raspoložen, već je ravnodušan ili preciznije desupstancijalizovan.*¹²

Uz desupstancijalizaciju ličnosti vrijedi analizirati još jedan pristup koji je Abazović¹³ elaborirao kroz fenomen deesencijalizacije čija se ključna obilježja pronalaze u negiranju pozicije suštinskih vrijednosti koje su postulirane kao konstante uz istovremenu afirmaciju stanovišta o podložnosti neprekidnim promjenama unutar repozitorija moralnih i društvenih vrijednosti, normi pa i samog identiteta čovjeka. U daljoj Abazovićevoj elaboraciji nalazimo tezu prema kojoj deesencijalizacija podrazumijeva i designifikaciju – konstantno mijenjanje sklonosti, stilova, identifikacija i ukusa što bi se moglo podvesti pod kontekst slobode savremenog čovjeka. No, ta prividna ili površno shvaćena sloboda iza sebe krije sofisticiranu *zamku* koja čovjeku daje slobodu izbora: *ali i unaprijed postavljene alternative koje on 'mora' izabrati. Na ovaj način autonomija koju posjeduje čovjek 'de jure' postaje heteronomija 'de facto'.*¹⁴

Ovakvo instrumentaliziranje slobode osigurava nužne uslove za dehumanizaciju čovjeka, njegove ličnosti, ali i kompletnog društva unutar kojeg se odvija proces otuđenja čovjeka od drugog čovjeka smatrajući to (paradoksalno) izrazom ili dokazom svoje potpune slobode. U tako *dehumaniziranoj slobodi* dolazi do objektivne redukcije prostora za njeno ispoljavanje, odnosno gubi se diskurzivni potencijal za slobodno djelovanje iako se, *prima facie*, stiče utisak kako se sloboda progresivno uvećava i širi svoja polja uticaja. Upravo na ovom mjestu, analizirajući *privid slobode*, pojavljuju se indikatori fenomena kojeg u naučnom diskursu označavamo *spektaklom*, a koji simulirajući slobodu čovjeka ispod prividnog smisla podmeće otuđenje. Debord će u svojim opširnim opservacijama spektakla pojasniti kako se odvija otuđenje koje pojedincu nesvjesno povećava snagu predmeta njegove kontemplacije jer što više pokušava da ga shvati – manje živi, što se više poistovjećuje sa vladajućom predstavom o potrebi – sve manje razumije vlastiti život i vlastite želje. Pored toga, otuđenje čovjeka kroz spektakl se ogleda i u činjenici da njegove geste više nijesu njegove nego su to ipak geste nekog drugog, koji mu ih predstavlja te se u krajnjem pojedinac

nigdje ne osjeća kao kod kuće, jer je spektakl svuda.¹⁵

Virtuelne dimenzije ljudske (ne)slobode

Prethodno poglavlje apostrofira činjenicu da u onoj najvažnijoj dimenziji čovječnosti – dimenziji slobode, dehumanizacija napada svijest o vlastitom integritetu te manipulirajući osjećajem slobode transformiše potrebu za njom. Dakle, bilo bi sasvim razumno i naučno-istraživački odgovorno, postaviti pitanje: šta se to epohalno dogodilo čovječanstvu u proteklih pet decenija? Dovoljne su tek površne analize proteklog vremena kako bi se utvrdila intenzivna digitalizacija svih segmenata ljudskog života postajući dominantno obilježje civilizacije krajem XX i prvih decenija XIX vijeka. Upravo zbog toga je hipoteza, po kojoj su nekontrolisani virtualni svijet, a unutar njega posebno društvene mreže, kao i beskrupulozna borba masmedija za profitom sinergično i konsekvantno dehumanizirale čovjeka (prvenstveno njegov slobodni i kritički um) kao i društvo u kojem fungira, ključno ishodište savremenih socioloških istraživanja. U skladu sa ovom hipotezom koja indicira korelativnost čovjeka i društva (s obzirom na to da se dehumanizacija često razumijeva veoma usko – kao specifičan fenomen negativne transformacije pojedinca), zbog što ekstenzivnijeg pristupa i objektivnog sagledavanja problema, potrebno je istraživački rakurs proširiti i na društvo, koje ne samo da osigurava uslove (framework) za dehumanizaciju nego i ono samo biva transformisano kao posljedica nekritičke apsorpcije pervertirane stvarnosti. Gore spomenuta nekontrolisanost virtualnog svijeta je otvorila i još jednom aktuelizirala pitanje ljudske slobode, ali ovaj put sa dodatnom kompleksnošću *slobode bez odgovornosti* u kojoj svaka individua ima mogućnost ispoljavati svoje stavove, mišljenja, strahove, frustracije, nezadovoljstva ili nagone *nižeg reda* kroz specifične module, platforme i sadržaje koji za sobom ne povlače bilo kakvu odgovornost. Ako tome još dodamo i snažnu medijsku propulzivnost koja pomaže u kreiranju takvog ambijenta ekskluzivnosti, skandaloznosti, šokantnosti i opšteg publiciteta bez selekcije, onda imamo sve preduslove za sveobuhvatnu i sistematičnu digitalnu dehumanizaciju čovjeka i društva. Koprek uočava kako civilizacija spektakla i publiciteta sve više bježi od teških

pitanja koja, plutajući u problemima, svjesno ignoriše kao da ne postoje. Sve ovo se radi snažeci individualizam, ali i plasirajući konfuzne stavove o vlastitoj slobodi bez odgovornosti dok je čitav sistem pomognut moćnim medijskim mašinerijama.¹⁶ Ova Koprekova deskripcija vrlo sažeto detektuje neka ključna mjesta dehumanizacije sa kojima se moramo suočiti ukoliko je cilj proniknuti u same temelje ovog fenomena. Bio to ljudski ideal ili ne, sloboda bez odgovornosti je u digitalnom svijetu pronašla svoje plodno tlo i otvorila neslućene mogućnosti milionima korisnika koji su svjesno ili ne, zakoračili u vlastitu dehumanizaciju koja im se kroz privide virtuelnog spektakla čini konačnom slobodom. Ne ulazeći ovim radom u ekstenzivnu analizu filozofije slobode, ali zbog pravilnog razumijevanja problema koji istražujemo, na ovom mjestu bi se dehumanizacija mogla razumijevati kao krajnji oblik ljudske slobode u kojoj je ključno određenje – nepostojanje odgovornosti. Analogno tome, postojanje odgovornosti pretpostavlja i neka ograničenja ili granice što opet invocira određene norme kojima se konstruira *humanost* kao inherentno obilježje ljudske vrste i *humanizacija* kao proces unutar kojeg se humanost, ljudskost ili čovječnost determinira svjesnom odgovornošću, ograničenjima i normama kao korelatima ljudske slobode. Dakle, sloboda sa odgovornošću, granicama i normama osigurava humanizaciju ljudske vrste, dok sloboda bez odgovornosti vodi ka dehumanizaciji. Digitalni/virtuelni svijet na jednostavan i brz način omogućava slobodu bez odgovornosti koja vodi ka individualnoj, a onda i kolektivnoj društvenoj dehumanizaciji. Konsekvence takve slobode bez odgovornosti pronalazimo u mnogim pojavnostima koje postaju dio naše svakodnevnice. Maalouf analizirajući *poremećenost svijeta* problematizira neke od indikatora koji ukazuju na iscrpljenost savremenog društva poput sukoba, dehumanizacije prostora i vremena, detronizacije vrijednosti, nihilizma i nedostatka altruizma, što se svakako može dovesti u direktnu vezu sa slobodom bez odgovornosti i digitalnom dehumanizacijom.¹⁷ Ukoliko dehumanizaciju (naš fokus je na digitalno iniciranoj dehumanizaciji) i slobodu bez odgovornosti koju izdašno nudi virtuelni svijet posmatramo kroz kategoriju *poremećenosti* kao stanja u kojem savremni čovjek i njegovo društvo egzistira, značajno bi bilo promisliti o razlozima koji su takav način života učinili seduktivnim, a mase amorfnih

(anonimnih) korisnika učinile egzaltiranim u tom skoro transcedentalnom iskustvu virtuelnog postojanja i mogućnošću ispoljavanja slobode bez odgovornosti. Vajzović opisuje svijet, u kojem sve više prevladava samomistifikacija, populizam, pretpostavljeni instant-ishodi, samodovoljnost i samosvrshishodnost, bez šireg konteksta, javnog interesa i deontološki postavljenog sistema vrijednosti.¹⁸ *Poremećenost* se može razumijevati i objašnjavati na različite načine no, nama je u fokusu jedna od mogućih situacija virtuelnog svijeta, gdje pozicija margine u trenutku postaje globalno vidljiva i potentna da mobilizira neograničen broj sličnih marginalnih iskustava, koja se multipliciraju i generiraju neko *ново globalno*. Pozivajući se na Gabela koji opisuje patologije, Debord naglašava kako se abnormalna potreba za predstavljanjem kompenzuje paničnim osjećanjem postojanja na margini života.¹⁹ Taj mobilizirajući potencijal postojanja na margini i globalna vidljivost vlastitog predstavljanja stvaraju utisak neograničenih mogućnosti kreiranja sadržaja koji su oslobođeni bilo kakve odgovornosti i normi. Seletković u sličnom kontekstu pojašnjava kako: *Marginalno može postati globalno, zato i možemo govoriti o poremećenosti, o dehumanizaciji – svojevrsnom emocionalnom robotizmu. S druge strane to marginalno također može biti self-destructive behaviour kome se čin vraća kao neznan jer je nepriznat sebi...*²⁰ Reperkusije takve poremećenosti svijeta, ljudskog života, individualnih i kolektivnih percepcija, kao i interpretacija, aksioloških sistema pa u krajnjem i ljudskog ponašanja uopšte i konsekvantno tome interpersonalnih odnosa definišemo kao pervertiranu stvarnost gdje racio, realitet i stvarnost u kojoj čovjek egzistira kroz virtuelizaciju dobija potpuno drugačije konture i divergentno se razvija u odnosu na etablirane civilizacijske norme, vrijednosti i slobode. Pervertiranu stvarnost možemo opisati kao društvenu simulaciju u kojoj se pažnja usmjerava ka virtuelnom umjesto ka stvarnom. Taj digitalno dehumanizirani oblik života u simulaciji nudi izmaštane, iluzorne i u stvarnosti nedokučive predstave o samome sebi, modele našeg ponašanja, fizičkog izgleda ali i različite vrste digitalno kreiranih sadržaja koje svaki pojedinac (svako ko ima pristup internetu) može objaviti i na taj način postati sukreator, (tvorac, stvaratelj) digitalnog svijeta bez ikakve posebne kontrole i odgovornosti. Simptomatičnim

se ovdje čini sada već uobičajeno korištenje izraza *objava* kojom svaki pojedinac – korisnik date društvene mreže, može da kreira segmente unutar nepreglednog i neograničenog virtuelnog svijeta s obzirom na to da se taj pojam prije digitalizacije, interneta i društvenih mreža konotativno povezivao sa religijskim *objavama* kao isključivo božijim prerogativima. Prema Husiću, religijska učenja pojašnjavaju kako su čovjeku darovani razum i znanje, ali mu nije ostavljena mogućnost da određuje životne vrijednosti jer su one (životne vrijednosti), univerzalne po sebi, definirane kroz *božije objave*.²¹ Digitalizacija, virtuelni svijet, društvene mreže sada omogućavaju da i čovjek ima svoje *objave* koje šalje hiljadama ili milionima umreženih recipijenata kreirajući tako jedan potpuno novi izmaštani svijet vlastitih vrijednosti i istina. Ta, makar i konotativna virtuelna deifikacija u kojoj se čovjek osjeća *božanski* dok sa lakoćom obznanjuje svoje objave putem kojih komentariše, sudi, presuđuje, kritikuje, usmjerava, upozorava, prijeti, uređuje, normira... stvara jednu vrstu supstantivne ovisnosti o *virtuelnom* kao važno obilježje digitalne dehumanizacije, ali i ispunjava iskonsku težnju čovjeka da postane bog. *Jedan od razloga krize modernog čovjeka je njegova težnja da bude mjera stvari*,²² kao i pokušaj da se konačno iz upravljanja svijetom *istisne* bog sa svojim anahronim rješenjima o uređenju svijeta. Prema Dostojevskom, kada se zanemari prisustvo *Uzvišenog Bića*, u svijetu sve postaje moguće i sve se može racionalizirati.²³ Zbog toga bi se digitalna dehumanizacija čovjeka i društva mogla razumijevati i kao svojevrsna reperkusija u kompleksnom procesu supstitucije *božanskog* u virtuelno. Važno je napomenuti kako je takav pojedinac koji šalje objave, istovremeno i konzument ogromnog broja sličnih objava (sadržaja) koji određuju, kreiraju i trasiraju njegov virtuelni ali posredno i stvarni život. I ovo treba posmatrati kao svojevrsnu opasnost jer problem postaje još veći činjenicom da život koji se provodi u takvoj simulaciji ili nekom drugom obliku virtualne stvarnosti može biti doživljen jednako stvarano i smisleno kao što je naša objektivna stvarnost, a što može dovesti do gubitka osjećaja realnosti i kognitivne mogućnosti da se razdvoji stvarni od virtuelnog svijeta. *Ako je kompjuterizacija donijela išta novo a što nije bilo nikad prije to je zaborav, instant sreća, instant uspjeh – kratkotrajnost življenja i mnoštvo sličnih inscenacija obnavljanja te ideologije trenutka. Isto je i*

*s katastrofama – uranjamo u njih dok pretražujemo internet, one postaju dijelom 'našeg' svijeta i čine se bliskim, kao da se događaju u susjedstvu.*²⁴ U situaciji kada desetine, stotine, hiljade ili milioni ljudi počnu aktivno da žive taj simulirani virtuelni život i kada se njihovi elektronski profili (pseudoidentiteti/pseudolegitimacije) umreže, povežu i uspostave interaktivne platforme na kojima kreiraju svoj metadiskurs, moguće je argumentirano govoriti o *metadruštvu spektakla* kao virtuelno konstruiranom ambijentu dobrovoljne ili u nekim slučajevima subliminalne dehumanizacije koja se (što je veoma opasno) sve manje percipira kao negativna, distopijska slika naše stvarnosti. U pervertiranoj stvarnosti i *digitalnoj distorziji* naših života, slika dehumanizacije postaje prihvatljivom ali često i poželjnom slikom spektakla. Egzaltiranost a onda i prepuštenost pojedinca neslućenim mogućnostima njegovog digitalnog pseudoidentiteta (odnosno njegovog digitalnog profila) omogućava da društvene mreže, digitalne platforme pa i masmediji, svaku pojavnost pretvaraju u medijski događaj kao spektakl odvojen od realiteta. No, sama dehumanizacija nije virtuelna, nažalost, ona je stvarna i ima vrlo opipljive i uočljive objektivacije uticaja na realni svakodnevni život savremenog čovjeka. Moglo bi se reći kako dehumanizacija kreirana u domenama virtuelnosti simultano biva transponirana u životnu stvarnost – u realni život pojedinca i zajednice koji, u vlastitoj nemoći da se odupru takvim procesima, nastavljaju sa komunikacijom čineći je dvosmjernom (virtuelno-stvarno-virtuelno). Zbog toga, autorice Turčilo i Buljubašić ukazuju na važnost edukacije, pripreme i sistematske obuke što šire populacije (ne samo omladine i aktivnog stanovništva nego i starije korisnike) za digitalno okruženje i virtuelni svijet XXI vijeka koji zbog brzine promjena u informacijsko-komunikacijskoj djelatnosti (digitalizacija, konvergencija, razvoj društvenih mreža i online platformi itd.), ali i zbog sve veće manipulacije i zloupotrebe medija, kao i zbog činjenice da nekadašnja publika danas postaje ono što zovemo *prozumeri* (i konzumenti i kreatori informacija) u potpunosti mijenja komunikacionu strukturu društva i kreira nove informacijsko-komunikacijske okolnosti.²⁵

Metadruštvo spektakla: internet, društvene mreže, masmediji

Svijet u kojem živimo se u posljednjim decenijama radikalno promijenio. Pojava interneta je potpuno rekonfigurirala stvarnost u kojoj je čovjek, razvijajući vrijednosni sistem i norme, gradio svoje društvo, pretvorivši ga u platformu za svojevrsni spektakl te se u tom smislu mogu razumijevati Debordove opservacije u kojima tvrdi kako je spektakl glavni proizvod današnjeg društva.²⁶ Internet omogućava da masmediji, društvene mreže i *pametni* telefoni imaju stalnu povezanost, a čovjek neograničenu *konekciju* i prisutnost. Informacije cirkulišu u neprekidnom nizu i traže od korisnika dvosmjernu komunikaciju. Vijesti se sada više ne primaju, ne slušaju i ne čitaju iz jednog sigurnog i autorizovanog izvora, nego se ubrzano proizvode, prenose, komentarišu, dopunjuju i kontekstualiziraju u skladu sa projektovanim trendovima, strategijama ili interesima masmedija. Proizvodnja vijesti postaje dostupna svakome ko ima internet, a fenomen lažnih vijesti situiran je u našoj svakodnevnicu i teško ga je prepoznati zbog kvantiteta i dinamike u proizvodnji informacija. Kako bi se savremeni čovjek mogao snaći u tom potpuno novom digitalnom okruženju i odgovoriti na sve izazove koji dolaze, potrebne su mu i neke nove, do nedavno potpuno nepoznate vještine među kojima je posebno značajna informacijska i medijska pismenost koja prema Hibertu: *posmatrana kao proširena konceptualizacija pismenosti (odgovor na savremeno tehno-kulturalno okruženje), predstavlja imperativan skup vještina i znanja o (digitalnom) informacijskom okruženju.*²⁷ Imajući u vidu sve moguće negativne scenarije digitalnog dehumaniziranja čovjeka i društva, imperativnost u novim vještinama i znanjima se čini potpuno logičnim odgovorom na izazove digitalnosti XXI vijeka. Biti pismen danas i prije pedeset godina je ogromna razlika u razumijevanju koncepta pismenosti kao vještine imanentne samom čovjeku. Slojevitost koncepta informacijske pismenosti se jednim dijelom ogleda u njegovom dinamičnom okruženju koje *nolens-volens* operiše sa ogromnim brojem informacija u kratkim vremenskim intervalima te je vrlo moguće previdjeti suštinu zbog insistirane i intenzivne forme koja ima kratkotrajan ali regresivan učinak. Ne treba posebno naglašavati kako se kratkotrajnost vrlo brzo nadomješta novim informacijama koje također imaju veoma kratak rok

upotrebe. Promišljajući o pogubnosti takve kratkotrajnosti Debord naglašava da ono o čemu spektakl može prestati govoriti nakon tri dana je isto kao da to i ne postoji s obzirom na to da spektakl uskoro govori o nečemu drugom i stoga to što sada postoji – postoji na kratko vrijeme dok su praktične posljedice ogromne.²⁸ Zbog svega toga je važno znati da se, prema zapažanju autorice Turčilo, informacijska pismenost po svojoj definiciji zasniva se na nekoliko važnih ključnih pojmova među kojima je i etično korištenje informacija koje na individualnom planu podrazumijevaju odgovornost u dolaženju do, ali i dijeljenju informacija uz poštovanje opštih prava i društvenih normi.²⁹ Ovo etičko korištenje informacija se može posmatrati i kroz teoriju društvene odgovornosti medija s obzirom na to da u svojim ontološkim postavkama *etika* i *odgovornost* imaju snažne poveznice i komplementarni potencijal. *Teorija društvene odgovornosti medija predstavlja polaznu tačku u diskusijama o pravima javnosti da dobije adekvatnu uslugu od medija. Ova teorija polazi od slobode medija kao osnovnog principa, ali naglašava da sloboda treba biti opravdana. Mediji trebaju proizvoditi sadržaje koji su na usluzi javnosti kako bi zavrijedili sve prednosti koji idu sa slobodom medija.*³⁰ U kontekstu društvene odgovornosti medija, potrebno je otvoriti široku debatu o tom, čini se, zamagljenom pitanju koje se često zloupotrebljava pri pokušaju da se mediji etabliraju kao vrhovni tumači, kritičari, istraživači i vlasnici istine kako bi se osigurali od moguće kritike javnosti koja bi im se zasluženno i utemeljeno mogla uputiti. Dakle, mediji imaju odgovornost prema javnosti, a ne tek ili samo pravo na javnost. Njihova prava pa i status proizilaze iz njihove društvene odgovornosti i nijesu oslobođeni kritike i kritičkog propitivanja njihovog rada. Ovo se posebno odnosi na privatne medije koji su osnovani i finansirani privatnim kapitalom (pa su zbog toga privatni), ali ne i zastupati, promovirati i etablirati privatno mišljenje, interese i *istine* vlasnika kapitala pod egidom medijskih sloboda. Ovdje pod medijima podrazumijevamo masmedije (njihove online portale, web stranice) kao i društvene mreže koje generiraju ogroman profit svojim vlasnicima. Zbog toga se slažemo sa Kozićem koji zaključuje kako mnoge društvene mreže više gledaju na profit, a zapostavljaju istinu ili problem širenje govora mržnje.³¹ Ozbiljne analize korelacijskih odnosa medijske odgovornosti i

medijskih sloboda indiciraju jedno potpuno novo razumijevanje pojmova konstruirajući novu realnost. Džihana u svojoj analizi uviđa kako: *...argumenti, koji su povezivali medijske slobode s društvenom odgovornošću medija, nisu izgubili na snazi, nisu ih zamijenili ubjedljiviji argumenti o potrebi nesputane slobode vlasnika medijskih korporacija i internetskih platformi, već je nizom političko-ideoloških mjera u okviru neoliberalnih medijskih politika nametnuta nova realnost...*³² Ta nova realnost prema autorima Petković i Bašić-Hrvatini donosi medijski-informacioni koncept po kojem tehnološke i komunikacijske platforme (na kojima milioni korisnika objavljuju i razmjenjuju poruke) nijesu obavezane služiti javnom interesu osim osiguranja komercijalnih mogućnosti i pristupa uslugama svojim korisnicima.³³ U takvom okruženju medijska funkcija kreiranja, valorizacije i prenošenja vijesti, informacija od značaja i javnog angažmana u obrazovanju populacije postaje potpuno marginalizovana te mnogima od njih, zapravo, kako to zapaža Ivančić, odgovara novinarstvo bez novinara, maksimalno propusni komunikacijski kanali između PR službi i publike oslobođeni novinarskih pravila i kritičkog propitivanja.³⁴ *Novinarstvo je izgubilo povlašteni položaj tumača društvenih zbivanja i posrednika između svijeta politike i građana, te postalo samo jedan od glasova na internetskim platformama. Glas koji se sve slabije čuje.*³⁵ U situaciji kada i laž može biti strateški važna vijest koja se kreira, objavljuje, prenosi, dijeli, komentariše, edituje i kontekstualizira putem masmedija i društvenih mreža, obični čovjek (bez obzira na to da li bio aktivni sudionik u digitalnoj komunikaciji ili ne) kao i njegova porodica, može biti izložen brutalnom nasilju, uvredama, prijetnjama, lažima i konstrukcijama generirajući mržnju veće ili manje umrežene grupe. Tako generirana mržnja fungira potpuno nezavisno od činjenice da li su u javnost iznesene istine ili laži. U toj dimenziji virtuelne stvarnosti jedino je važan doživljaj spektakla koji postaje svrha i cilj umreženih korisnika kojima online nasilje i dehumanizacija ljudskog bića postaje izvor zabave. Spektakl uništava granicu između istinitog i lažnog, tako što neposredno doživljenu istinu potiskuje ispod konkretnog prisustva lažnog.³⁶ Prema Diniću definisanje online nasilja predmet je akademskih i teoretskih rasprava te se može opisati kao namjerni, eksplicitni čin koji se događa *online*, usmjeren na drugu osobu,

uključujući uvrede ili prijetnje putem interneta i digitalnih komunikacija, ili kao upotrebu digitalnih tehnologija (interneta i mobilnih telefona) s ciljem uznemiravanja, povređivanja, ponižavanja i nanošenja štete.³⁷ *Jedan od ključnih uzroka ovakvog nasilja leži u anonimnosti koju internet pruža, što počinocima daje osjećaj sigurnosti, superiornosti i nekažnjivosti.*³⁸ Ovakva vrsta digitalne dehumanizacije iako često fokusirana na određenog pojedinca ili specifičnu društvenu grupu svoje krajnje konsekvence ostvaruje unutar kompletnog društva koje gubi potencijal za borbu protiv negativnih uticaja i jednostavno se *predaje* negativnim društvenim promjenama i novim trendovima. Ta društvena indiferentnost se ogleda kroz institucionalnu sporost i neefikasnost u pronalasku adekvatnih rješenja. Ramić u tom smislu ukazuje na nedostatak adekvatnog zakonodavstva i institucionalnih mehanizama za suzbijanje govora mržnje na društvenim mrežama i online platformama što dodatno doprinosi širenju ovakvih pojava.³⁹ Iako su neki tehnološki giganti uveli politike i alate za borbu protiv online nasilja i govora mržnje, često su one nedovoljno rigorozne ili se ne primjenjuju dosljedno. Nedostatak uređivačke politike online portala te začarani krug prijava i procesuiranja govora mržnje nadležnim tijelima dodatno utiče na činjenicu nekažnjivosti. Stiče se utisak kako već dehumanizirano društvo nema potencijal da adekvatno odgovori na negativne pojave koje se generiraju kontinuiranim tendencijama masmedija uz snažnu podršku društvenih mreža vršeći dodatnu diseminaciju svih onih sadržaja koji će privući veliki broj korisnika i mobilisati ih da se aktivno uključe u taj virtuelni svijet. U takvom društvu se prema Debordu stvarnost pojavljuje u granicama spektakla, a spektakl postaje stvarnost.⁴⁰ To uzajamno otuđenje čini suštinu i temelj cjelokupnog postojećeg društvenog poretka. Među mnogim primjerima se svakako posebno ističu globalne mreže Facebook i Instagram mada ih vrlo blisko prate i druge platforme, ali i internet mediji koji omogućavaju interakciju sa čitaocima najčešće kroz online komentare kojima se otvara prostor za različite devijacije korisnika koji se lično ne poznaju. *Digitalno okruženje karakterizira specifična interpersonalna dinamika gdje su osobe sklonije neadekvatnom ponašanju elektronski nego pri direktnom susretu licem u lice.*⁴¹ Potrebno je naglasiti kako je digitalna transformacija dovela i do porasta

neprofesionalnih proizvođača sadržaja na internetu, uključujući i anonimne web stranice. Istraživanje iz 2022. godine je u Bosni i Hercegovini identifikovalo 615 informativnih online medija, od kojih samo 27% ima impresume na web stranicama.⁴² Rezultat naše pervertirane stvarnosti koju već uveliko živimo jeste žalosna, ali i upozoravajuća činjenica da što je komentar negativniji, dobit će više *lajkova*, pa je to u konačnici više posjetitelja, više *klikova* i više profita za vlasnika. Postoje veoma efikasni alati kojim bi se globalne društvene mreže i digitalne platforme masmedija osigurale od takvih negativnih praksi te zaštitile svoje korisnike, ali je očito da vlasnici to nijesu spremni učiniti zbog enormne dobiti, iako su svjesni nesagledivih posljedica. *Osobine interneta koje pogoduju širenju govora mržnje uključuju globalnu dostupnost, anonimnost, interaktivnost i decentralizovanu strukturu, što otežava regulaciju. Internet portali, često povezani sa društvenim mrežama, korisnicima omogućavaju izražavanje mišljenja, ali i širenje govora mržnje putem komentara. Odgovornost za sankcionisanje i kontrolu govora mržnje leži na moderatorima tih portala i vlasničkoj strukturi društvenih mreža, koji su dužni da reaguju na prijetnje i pozive na nasilje.*⁴³ Autorice Petković i Bašić-Hrvatini snažno zagovaraju ideju da mediji imaju obavezu i da obrazuju te smatraju da im se treba staviti u obavezu putem zakona da imaju snažnu i centralnu ulogu u promociji medijske i informacijske pismenosti i identificiraju niz inicijativa i uloga koje trebaju imati akteri iz državnog, javnog, poslovnog, civilnog i medijskog sektora u promociji medijske i informacijske pismenosti.⁴⁴ Naravno, objektivan pristup ovoj temi svakako treba da naglasi kako internet, društvene mreže i masmediji (njihove online platforme) nijesu negativne digitalne pojave *sui generis*. Treba ih posmatrati kao funkcionalne digitalne alate koji imaju ogroman potencijal da promoviraju dobro ili zlo, pozitivno ili negativno, progres ili regres, humanizaciju ili dehumanizaciju... zavisi od samog društva i kreatora javnih politika koji treba da odluče u kojem će smjeru dizajnirati set mjera i na koji način će oblikovati digitalno-medijsko okruženje. Bez ikakve sumnje: *Internet može biti pozitivna sila za promicanje tolerancije i zaštite ljudskih prava, ali zahtijeva holistički pristup i koordinisane napore nadležnih institucija, nevladinih organizacija i medija, kako bi se osiguralo sigurno i inkluzivno okruženje za sve građane*⁴⁵, a

*Društvene mreže mogu biti značajni pokretači društvenih promjena. Mogu pomoći u borbi protiv korupcije, nepotizma, diskriminacije, jačanja autokratije, kršenja ljudskih prava...*⁴⁶

Zaključak

Dehumanizacija je postala sastavni dio života savremenog čovjeka. Ona je obilježje XXI vijeka u kojem kroz digitalizaciju i sve prisutniji virtualni svijet čovjek gubi kontrolu nad sobom, nad svojim životom, identitetom, potrebama, željama, mogućnostima i kompetencijama, dok istovremeno mijenja društveni ambijent unutar kojeg živi transformirajući vrijednosni sistem na kojem se savremeno društvo i civilizacija temelji. Na takvom supstratu virtualnosti, čovjek veoma brzo i lako stvara lažnu, iskrivljenu sliku sebe, pokušavajući da udovolji iskonskoj želji da postane svetost oslobođena ograničenja realnog života. Savremenim sociološkim i antropološkim analizama se može se uočiti kako je čovjek današnjice slobodu svoga uma, vlastiti integritet i kolektivni potencijal svojevoljno ili nesvjesno transponirao u domene robovanja savremenim tehnologijama, digitalizaciji i virtualnom svijetu. Ono što se može zaključiti nakon analiza uloge i značaja tehnologije jeste njen izravni uticaj na čovjekov stvarni i svakodnevni život, na usvojene modele ponašanja, vjerovanja, vrijednosni kao i moralno-etički sistem, odnosno na kulturu kao sveukupnost ljudskog egzistiranja. Također je važno zaključiti da taj proces, stalnog i bezuslovnog prilagođavanja kulture tehnološkom razvoju, vremenom dobija sasvim drugačija obilježja od onoga što je u početku trebao da bude i već sada, vrlo ozbiljno, ugrožava ljudsku prirodu i reducira elementarnu slobodu čovjeka. Tokom prilagođavanja uslovima digitalne transformacije koja u sebi nosi ozbiljna obilježja dehumanizacije čovjek svoj život počinje doživljavati kao svojevrсни teret, bitku koja se svakodnevno vodi u pokušaju dosezanja zadanog novog, višeg i značajnijeg nivoa koji će osigurati bolju društvenu poziciju sa koje se nastavlja boriti dalje pod motom da se mora ili uspjeti ili umrijeti. Zbog toga se uočava raspuknutost cjeline života i sve manja sposobnost za uživanjem u svakodnevnici. Skoro neprimjetno, u toj borbi za boljim, čovjek gubi svoj najveći potencijal – svoju slobodu iako mu se pokušava prikazati kako je egzistiranje u

virtuelnom svijetu dokaz slobode *par excellence*. Ovakvo instrumentaliziranje slobode osigurava nužne uslove za projektovanu dehumanizaciju čovjeka, njegove ličnosti, ali i kompletnog društva unutar kojeg se odvija proces otuđenja čovjeka od drugog čovjeka smatrajući to (paradoksalno) izrazom ili dokazom svoje potpune slobode. Zaključujemo kako je u tako dehumaniziranoj slobodi došlo do značajne redukcije prostora za njeno ispoljavanje, odnosno da se izgubio diskurzivni potencijal za slobodno ljudsko djelovanje iako se, površnim uvidima može steći utisak da se sloboda progresivno uvećava. Taj privid slobode je nametnuti spektakl koji simulirajući slobodu čovjeka kroz privid smisla promovira otuđenje. Dakle, u onoj najvažnijoj dimenziji čovječnosti – dimenziji njegove slobode, dehumanizacija napada svijest o vlastitom integritetu te uz perfidnu manipulaciju osjećajem slobode transformiše samu potrebu za njom. Tokom analize se moglo utvrditi da su nekontrolisani virtuelni svijet a unutar njega posebno društvene mreže kao i beskrupulozna borba masmedija za profitom sinergično i konsekventno dehumanizirale čovjeka (prvenstveno njegov slobodni i kritički um) kao i društvo u kojem egzistira. Jedna od konsekvenci takvog dehumaniziranja jeste i sloboda bez odgovornosti koja je u digitalnom svijetu pronašla svoje plodno tlo i otvorila neslućene mogućnosti milionima korisnika koji su svjesno ili ne, zakoračili u vlastitu dehumanizaciju koja im se kroz privide virtuelnog spektakla čini konačnom slobodom. Zaključujemo da se dehumanizacija može razumijevati kao krajnji oblik ljudske slobode u kojoj je ključno određenje – nepostojanje odgovornosti kao i da postojanje odgovornosti pretpostavlja i neka ograničenja i granice što opet ukazuje na određene norme kojima se konstruira humanost kao ključno obilježje ljudske vrste ali i humanizacija kao proces unutar kojeg se humanost, ljudskost ili čovječnost determinira svjesnom odgovornošću, ograničenjima i normama kao korelatima ljudske slobode. Drugim riječima rečeno – sloboda sa odgovornošću, granicama i normama osigurava humanizaciju ljudske vrste, dok sloboda bez odgovornosti vodi ka dehumanizaciji. Ovakvi zaključci bi mogli indicirati svojevrsnu poremećenost svijeta, ljudskog života, individualnih i kolektivnih percepcija unutar pervertirane stvarnosti gdje racio, realitet i stvarnost u kojoj čovjek egzistira kroz virtualizaciju dobija potpuno drugačije

konture i divergentno se u negativnom smjeru razvija u odnosu na etabrirane civilizacijske norme, vrijednosti i slobode. Pervertirana stvarnost ide do tačke u kojoj virtualna egzistencija nudi božanski osjećaj dok sa lakoćom obznanjuje svoje objave putem kojih komentariše, sudi, presuđuje, kritikuje, usmjerava, upozorava, prijeti, uređuje, normira... dakle, stvara jednu vrstu supstantivne ovisnosti o virtualnom kao važno obilježje digitalne dehumanizacije, ali i ispunjava iskonsku težnju ka deifikaciji u kojoj čovjek makar po nekim obilježjima postaje bog. Ovakav scenario bez sumnje ukazuje na ozbiljan deficit etičkih normi i opšte odgovornosti unutar savremenog civilizacijskog kruga koji čovjeka dovodi pred nerješivu dilemu egzistiranja u stvarnom ili virtualnom svijetu. Nakon provedenog istraživanja, ekstenzivnih analiza o različitim aspektima digitalne dehumanizacije društva (a imajući u vidu kako do nedavno nezamislive stvari postaju novonormalne), moguće je izvesti zaključak da je čovječanstvo već danas spremno na još jednu podjelu koja će, nakon milenija rasnih, klasnih, etničkih, nacionalnih i ideoloških razlika (koje su bile uzrokom stravičnih patnji i stradanja miliona ljudi), XXI vijek obilježiti dehumanizirajućom podjelom čovječanstva na digitalne i analogne kolektivitete ili iskrivljenje identitete kao paradigmu novog normalnog nad kojim čovjek ima sve manju kontrolu dopuštajući transformaciju vlastite uloge iz subjekta u objekt digitalno-tehnoloških procesa.

NOTES:

- 1 Korištene termine digitalno i virtuelno, odnosno analogno i stvarno ne treba nužno koristiti kao sinonime s obzirom na to da su digitalno i analogno načini obrade i prikazivanja podataka, dok su virtuelno i stvarno pojmovi koji se odnose na oblike postojanja u prostoru i stvarnosti. Virtuelno je najčešće digitalno, ali ne uvijek – npr. film ili fotografija snimljeni analognom tehnologijom također nas mogu premjestiti u ne-fizički prostor (tada govorimo o prostoru imaginacije).
- 2 Ludwig Feuerbach, *The Essence of Christianity*, Trübner & Co., London, 1881.
- 3 Faruk Kozić, „Savremene tehnologije kao faktor strukturnih promjena”, *Saznanje* (3), 2022, str. 418–432.
- 4 Dino Abazović „Anatomija postmodernog morala”, *Znakovi vremena* (63), 2014, str. 149.
- 5 Faruk Kozić, „Savremene tehnologije kao faktor strukturnih promjena”, *Saznanje* (3), 2022, str. 418–432.
- 6 Faruk Kozić, „Savremene tehnologije kao faktor strukturnih promjena”, *Saznanje* (3), 2022, str. 422.
- 7 Žan Bodrijar, *Savršen zločin*, Čigoja, Beograd, 1998, str. 74.
- 8 Dino Abazović, „Anatomija postmodernog morala”, *Znakovi vremena* (63), 2014, str. 146.
- 9 Dino Abazović, „Anatomija postmodernog morala”, *Znakovi vremena* (63), 2014, str. 146.
- 10 Krstan Malešević, *Ljudski trag II – fragmenti: drugi dio trilogije*, Media centar Prelom, Banja Luka, 2003, str. 27.
- 11 Dino Abazović, „Anatomija postmodernog morala”, *Znakovi vremena* (63), 2014, str. 149.
- 12 Žil Lipovecki, *Doba praznine*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1987,

str. 61.

13 Dino Abazović, „Anatomija postmodernog morala”, *Znakovi vremena* (63), 2014, str. 141-153

14 Dino Abazović, „Anatomija postmodernog morala”, *Znakovi vremena* (63), 2014, str. 147.

15 Guy Debord, *Društvo spektakla i Komentari društvu spektakla*, Arkzin, Zagreb, 1999.

16 Ivan Koprek, *Korak za smisao: antropologijsko-etičke studije i eseji*, Filozofsko-teološki Institut Družbe Isusove, Zagreb, 1992.

17 Amin Maalouf, *Poremećenost sveta*, Laguna, Beograd, 2010.

18 Emir Vajzović, „Medijska i informacijska pismenost-strateški pristup”, u: *Medijska i informacijska pismenost: Istraživanje i razvoj*, (ur) Vajzović, E., Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2020, str. 12–18.

19 Guy Debord, *Društvo spektakla i Komentari društvu spektakla*, Arkzin, Zagreb, 1999.

20 Ivana Seletković, „Transmisijska epopeja dehumanizacije”, *Zeničke sveske* (24), 2016, str. 121–122.

21 Mensur Husić, „Obrazovanje i odgoj temeljne pretpostavke razvoja i napretka ljudskih zajednica”, *Kapija – Godišnjak Behram-begove medrese, Časopis za religijska i društvena istraživanja* (1), 2016, str. 101–116.

22 Mensur Husić, „Obrazovanje i odgoj temeljne pretpostavke razvoja i napretka ljudskih zajednica”, *Kapija – Godišnjak Behram-begove medrese, Časopis za religijska i društvena istraživanja* (1), 2016, str. 108.

23 Hassan Hathout, *Čitanje muslimanskog uma, Dobra knjiga*, Sarajevo, 2013.

24 Ivana Seletković, „Transmisijska epopeja dehumanizacije”, *Zeničke sveske* (24), 2016, str. 123–124.

25 Lejla Turčilo, Belma Buljubašić, *Mediji i shrinking space u Bosni i Hercegovini: utišani alternativni glasovi*, Heinrich Böll Foundation, Sarajevo, 2017. Pristupljeno 10.10.2024. https://ba.boell.org/sites/default/files/schrinking_spaces_-_studija_-_

eng_-26-10-2017_-_web_1.pdf.

26 Guy Debord, *Društvo spektakla i Komentari društvu spektakla*, Arkzin, Zagreb, 1999.

27 Mario Hibert, „Kritička medijska i informacijska pismenost: Medijska i informacijska pismenost u školskoj biblioteci”, u: *Medijska i informacijska pismenost: Istraživanje i razvoj*, (ur) Emir Vajzović, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2020, str. 24.

28 Guy Debord, *Društvo spektakla i Komentari društvu spektakla*, Arkzin, Zagreb, 1999.

29 Lejla Turčilo, „Cjeloživotno učenje za medijsku i informacijsku pismenost: Proces odgajanja mislećih građana”, u: *Medijska i informacijska pismenost: Istraživanje i razvoj*, (ur) Emir Vajzović, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2020, str. 27–34.

30 A.Džihana, „Uloga medija u promociji medijske i informacijske pismenosti”, u: *Medijska i informacijska pismenost: Istraživanje i razvoj*, (ur) Emir Vajzović, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2020, str. 36.

31 Faruk Kozić, „Savremene tehnologije kao faktor strukturnih promjena”, *Saznanje* (3), 2022. str. 418–432.

32 Amer Džihana, „Uloga medija u promociji medijske i informacijske pismenosti”, u: *Medijska i informacijska pismenost: Istraživanje i razvoj*, (ur) Vajzović, Emir, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2020, str. 39.

33 Brankica Petković, Sandra Bašić-Hrvatin, „Media and Information Literacy in the Western Balkans: Unrealized Emancipatory Potential”, u: *Media and Information Literacy in the Western Balkans: Unrealized Emancipatory Potential*. Media and Civil Society Development Foundation ‘Mediacentar’, Sarajevo, 2019, str. 9–51. Pristupljeno 08. 10. 2024. https://www.media.ba/sites/default/files/media_and_information_literacy_in_the_western_balkans_unrealized_emancipatory_potential_final.pdf.

34 Viktor Ivančić, *Ubrzavanje stvarnosti*, 2020. Pristupljeno 22. 09. 2024. <https://pescanik.net/ubrzavanje-stvarnosti/>.

35 Amer Džihana, „Uloga medija u promociji medijske i informacijske pismenosti”, u: *Medijska i informacijska pismenost: Istraživanje i razvoj*, (ur) Vajzović, Emir, Fakultet

političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2020, str. 41.

36 Guy Debord, *Društvo spektakla i Komentari društvu spektakla*, Arkzin, Zagreb, 1999.

37 Bojana Dinić, *Digitalno nasilje*, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 2022.

38 Sanja Ramić, *Izveštaj istraživanja o online nasilju i govoru mržnje online prema LGBTI osobama u Bosni i Hercegovini*, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo, 2014, str. 7.

39 Sanja Ramić, *Izveštaj istraživanja o online nasilju i govoru mržnje online prema LGBTI osobama u Bosni i Hercegovini*, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo, 2014.

40 Guy Debord, *Društvo spektakla i Komentari društvu spektakla*, Arkzin, Zagreb, 1999.

41 Sanja Ramić, *Izveštaj istraživanja o online nasilju i govoru mržnje online prema LGBTI osobama u Bosni i Hercegovini*, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo, 2014, str. 14.

42 Media Centar Sarajevo, *Regulacija štetnog sadržaja na internetu u Bosni i Hercegovini: Između slobode izražavanja i štete po demokratiju*, 2022. Dostupno na: [https:// bosniaherzegovina.un.org/sites/default/files/2022_05/BOS%20Regulacija%20%C5%A1tetnog%20sadr%C5%BEaja%20na%20internetu%20-%20web%20pages.pdf](https://bosniaherzegovina.un.org/sites/default/files/2022_05/BOS%20Regulacija%20%C5%A1tetnog%20sadr%C5%BEaja%20na%20internetu%20-%20web%20pages.pdf)

43 Sanja Ramić, *Izveštaj istraživanja o online nasilju i govoru mržnje online prema LGBTI osobama u Bosni i Hercegovini*, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo, 2014, str. 13–14.

44 Brankica Petković, Sandra Bašić-Hrvatin, „Media and Information Literacy in the Western Balkans: Unrealized Emancipatory Potential“, u: *Media and Information Literacy in the Western Balkans: Unrealized Emancipatory Potential*, Media and Civil Society Development Foundation ‘Mediacentar’, Sarajevo, 2019, str. 9–51. Pristupljeno 08. 10. 2024. https://www.media.ba/sites/default/files/media_and_information_literacy_in_the_western_balkans_unrealized_emancipatory_potential_final.pdf.

45 Sanja Ramić, *Izveštaj istraživanja o online nasilju i govoru mržnje online prema LGBTI osobama u Bosni i Hercegovini*, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo, 2014, str. 51.

46 Faruk Kozić, „Savremene tehnologije kao faktor strukturnih promjena“, *Saznanje* (3), 2022, str. 421.

REFERENCES

- Abazović, Dino, „Anatomija postmodernog morala“, *Znakovi vremena* (63), 2014, str. 141-153.
- Bodrijar, Žan, *Savršen zločin*, Čigoja, Beograd, 1998.
- Debord, Guy, *Društvo spektakla i Komentari društvu spektakla*, Arkzin, Zagreb, 1999.
- Dinić, Bojana, *Digitalno nasilje*, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 2022.
- Džihana, Amer, „Uloga medija u promociji medijske i informacijske pismenosti“, u: *Medijska i informacijska pismenost: Istraživanje i razvoj*, (ur) Vajzović, Emir, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2020, str. 35-46.
- Feuerbach, Ludwig, *The Essence of Christianity*, Trübner & Co., London, 1881.
- Hathout, Hassan, Čitanje muslimanskog uma, Dobra knjiga, Sarajevo, 2013.
- Hibert, Mario, „Kritička medijska i informacijska pismenost: Medijska i informacijska pismenost u školskoj biblioteci“, u: *Medijska i informacijska pismenost: Istraživanje i razvoj*, (ur) Vajzović, Emir, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2020, str. 19-26.
- Husić, Mensur, „Obrazovanje i odgoj temeljne pretpostavke razvoja i napretka ljudskih zajednica“, *Kapija - Godišnjak Behram-begove medrese, Časopis za religijska i društvena istraživanja* (1), 2016, str. 101-116.
- Ivančić, Viktor, *Ubrzavanje stvarnosti*, 2020. Pristupljeno 22. 09. 2024. <https://pescanik.net/ubrzavanje-stvarnosti/>.
- Koprek, Ivan, *Korak za smisao: antropologijsko-etičke studije i eseji*,

Filozofsko-teološki Institut Družbe Isusove, Zagreb, 1992.

- Kozić, Faruk, „Savremene tehnologije kao faktor strukturnih promjena“, *Saznanje* (3), 2022, str. 418-432.
- Lipovecki, Žil, *Doba praznine*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1987.
- Maalouf, Amin, *Poremećenost sveta*, Laguna, Beograd, 2010.
- Malešević, Krstan, *Ljudski trag II – fragmenti: drugi dio trilogije*, Media centar Prelom, Banja Luka, 2003.
- Petković, Brankica, Bašić-Hrvatin, Sandra, „Media and Information Literacy in the Western Balkans: Unrealized Emancipatory Potential“, u: *Media and Information Literacy in the Western Balkans: Unrealized Emancipatory Potential*, Media and Civil Society Development Foundation ‘Mediacentar’, Sarajevo, 2019, str. 9-51, Pristupljeno 08. 10. 2024. https://www.media.ba/sites/default/files/media_and_information_literacy_in_the_western_balkans_unrealized_emancipatory_potential_final.pdf.
- Ramić, Sanja, *Izveštaj istraživanja o online nasilju i govoru mržnje online prema LGBTI osobama u Bosni i Hercegovini*, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo, 2014.
- Seletković, Ivana, „Transmisijska epopeja dehumanizacije“, *Zeničke sveske* (24), 2016, str. 120-124.
- Turčilo, Lejla, „Cjeloživotno učenje za medijsku i informacijsku pismenost: Proces odgajanja mislećih građana“, u: *Medijska i informacijska pismenost: Istraživanje i razvoj*, (ur) Vajzović, Emir, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2020, str. 27-34.
- Turčilo, Lejla, Buljubašić, Belma, *Mediji i shrinking space u Bosni i Hercegovini: utišani alternativni glasovi*, Heinrich Böll Foundation,

Sarajevo, 2017, Pristupljeno 10.10.2024. https://ba.boell.org/sites/default/files/schrinking_spaces_-_studija_-_eng_-_26-10-2017_-_web_1.pdf.

- Vajzović, Emir, „Medijska i informacijska pismenost – strateški pristup“, u: *Medijska i informacijska pismenost: Istraživanje i razvoj*, (ur) Vajzović, Emir, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2020, str. 12-18.